

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/6-12>

Fəxrəddin Cəfərov

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix elmləri doktoru
fexreddinceferov@ndu.edu.az

İlqar Kəngərli

Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
i.kengerli1955@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Naxçıvanda hökm sürən siyasi vəziyyət, ermənilərin burada törətdikləri vəhşiliklər o dövrə aid sənəd və materialların köməyi ilə geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Həmçinin məqalədə AXC-nin süqutundan sonra SSRİ zamanında tarixi faktların təhrif olunmasına baxmayaraq, müstəqillik dövründə o zaman yaşananlara həqiqi qiymətinin verilməsi, o dövrdə xalqımızın məruz qaldığı haqsızlıqlar və böyük zəhmətlərin nəticəsi olaraq əldə olunan Naxçıvanın muxtariyyətinin böyük səylər nəticəsində dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasına geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Naxçıvan, Araz-Türk Cümhuriyyəti, muxtariyyət, erməni vəhşiliyi, Zəngəzur, Əlinca*

Fakhrəddin Jafarov

Nakhchivan State University
Doctor of Historical Sciences
fexreddinceferov@ndu.edu.az

İlqar Kəngərli

Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in History
i.kengerli1955@gmail.com

Political Situation in Nakhchivan During the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

In the article, the political situation prevailing in Nakhchivan during the years of the Azerbaijan Democratic Republic, the atrocities committed by Armenians here are widely covered with the help of documents and materials from that period. Also, in the article, despite the distortion of the historical facts during the USSR after the fall of the ADR, the true appreciation of what happened at that time during the independence period, the injustices suffered by our people at that time, and the fact that the autonomy of Nakhchivan, which was achieved as a result of great efforts, was brought to the attention of the world community as a result of great efforts.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Nakhchivan, Araz-Turkish Republic, autonomy, armenian atrocities, Zangazur, Alinja*

Giriş

Bəşəriyyətdə azad yaşayan hər bir xalqın tarixində onun varlığını bildirən ən müqəddəs bir gün var. Bu da həmin xalqın azadlığa çıxdığı İstiqlal günüdür! Azərbaycan xalqının tarixdə belə müqəddəs və əziz bir günü – 28 Maydır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2018-ci ilin Azərbaycanda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyilir:

“1918-ci mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır...” (“Xalq qəzeti”, 2018).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Naxçıvan

Təcavüzkar kimi Naxçıvan ölkəsinə soxulan Andranik Ozanyan Naxçıvandan başlayaraq Zəngəzur və Şuşayadək olan əraziləri ələ keçirməyə çalışır, 1918-ci il iyunun axırlarında Naxçıvana tərəf qayıdır və Culfaya gəlir. Andranik öz qərargahını Culfada yerləşdirir. O, ingilislərlə birləşməyə çalışır. Andranikin ilk toqquşması Araz kənarında yerləşən Yaycı, Aşağı Aza və Kərimquludizə kəndlərində oldu. “Borba” qəzetinin yazdığı kimi, Yaycı kəndi darmadağın edilib əhalisi qılıncdan keçirilmişdir (“Borba” qəzeti, 1918). Andranikin ilk təcavüzü Naxçıvan qəzasının Araz çayı kənarında yerləşən Yaycı və Aşağı Aza kəndləri olmuşdur. Ermənilər Yaycı kəndində 4000 nəfərdən çox müsəlman əhalisini qırmışlar. Bir sözlə desək, Andranikin quldur dəstələri Əlincə və Gilançay boyunca 50-dən artıq kəndi qarət edərək əhalisini dərbədər salır.

Daha sonra Andranik təcavüz dəstəsi ilə Naxçıvan qəzasında ən çox əhaliyə malik olan Nehrəm kəndini mühasirəyə alır. Özünü müdafiə tədbirinə başlayan nehrəmlilər son qətrə qanları qalanadək vuruşmağı qərara alırlar. Çünki kənddən çıxan yollar kəsilmiş, kənardan gələndə də imkan yox idi.

Andranikin Nehrəmə hücumu haqqında Nehrəm taborunun iştirakçısı və qırmızı partizan Heydərqulu Həsənov öz xatirələrində yazır: “Andranikin qoşunları ilə əsas döyüş İmamzadə tərəfdə gedirdi. Andranik cəhd edirdi ki, Nehrəm kəndinin kənarından keçib Təzəkənddə toplaşan 300 nəfərlik daşnak silahlı dəstəsi ilə birləşsin. Lakin nehrəmlilər buna imkan vermirdi. Yaxşı silahlanmış dəstələrimiz tabor komandanı Kərbəlayi Muxtar əlində mauzer, kəhər atın belində məhəllələri gəzir, əhalini döyüşə qaldırır, atəş nöqtələrinə patron, çörək, su çatdırırdı” (Nax. MR. DA, f. 582: 98 – 105).

Üç günlük qanlı vuruşmadan sonra Andranikin qoşunu xeyli tələfatla geri çəkilir. Nehrəm kəndini yarım-mühasirədə saxlayan Andranik əsas qüvvəsilə Naxçıvan şəhərinə gəlib şəhərin şimalında hərbi düşərgədə dayanır. Naxçıvan əhalisinin sakitliklə təslim olmayacağını gören Andranik şəhərin hakimi Cəfərqulu xanı, qazısı Şıxkərim ağanı və başqalarını yanına çağıraraq təslim olmağı, silahların yığılmasını tələb edir. Bunu eşidən əhali iğtişaş qaldıraraq hər bir vasitə ilə müqavimət göstərir. Ümumyyətlə, bir neçə gün vuruşmadan sonra 1918-ci ilin iyulun əvvəllərində Andranik Naxçıvan qəzasını tərk edərək Sisyana – Zəngəzura çəkilir.

Andranikin qoşunları Naxçıvandan qaçarkən Sirab, Qahab və Kərimquludizə kəndlərinin əhalisini qırmış, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından qaçaraq xilas olmuşlar.

Andranikin qoşunları Sirab kəndinə istiqamət aldığı vaxt Sirab kəndi ətrafında çoxlu qaçqın toplaşmışdı. Bunlar kəndin özündən, habelə uzaq və ətraf kəndlərdən gələnlər idilər... On beş mindən artıq erməni qulduru silahsız, müdafiəsiz adamların üzərinə hücumla keçidilər. Bir gün ərzində 10 mindən artıq günahsız adam qılıncdan keçirildi. Əgər bu qırğın vaxtı Duzdağ tərəfdən açılan top səslərini Andranik eşitməsəydi, ordan bir nəfər də sağ qalmayacaqdı. Andranik türklərin Naxçıvana gəlməsindən duyuq düşüb öz atları ilə birlikdə qaçmağa üz tutdu.

Bəlkə də tarix heç vaxt ermənilər tərəfindən törədilmiş belə bir vəhşiliyin şahidi olmamışdı. “Yoldaşı” düzənliyində bir-birinin üstünə qalanmış meyidləri daşıyıb qurtarmaq mümkün olmurdu. Bu mənzərəyə baxan hər bir kəs dəhşətə gəlirdi.

Sonra Andranikin quldur dəstələri Naxçıvanın Qoşadizə, Şəkərabad, Qahab, Zeynəddin, Sirab, Qara-qala və s. kəndlərinə hücum edib əhalisini qıraraq kəndləri talan edir, evləri yandırılar. Əlacsız qalan kənd əhalisi Sirab dağına pənah gətirir. Ora toplaşmış 460 nəfər kişi, qadın, uşaq daşnaklar tərəfindən öldürülür (Nax. MR. DA, f. 582: v. 98 – 105).

Andranikin Naxçıvandan qaçmasının səbəblərindən biri də Osmanlı türk qoşunlarının Şahtaxtı körpüsündən Naxçıvan torpağına girməsi idi. Türkiyənin 11-ci və 9-cu hərbi ekspedisiya qoşunları 1918-ci ilin iyul ayından noyabr ayına kimi Naxçıvan ərazisində dayanmışdır.

Erməni təcavüzkarlarına qarşı Naxçıvan qəzasına gələn türklərin Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılmasında da xidmətləri böyükdür. Belə ki, Qəmərli nahiyəsində Rüştü bəy tərəfindən elan olunan Araz-Türk Respublikasının bir neçə nümayəndələri oktyabrın 19-da Naxçıvana gələrək bu xəbəri şəhər əhalisinə yetirməklə Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılmasını və yerli nazirlərin seçilməsini bildirmişlər.

Həmin hadisənin şahidi olmuş və Naxçıvan müsəlman milli komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyev “Qanlı günlərimiz” əlyazmasında qeyd edir ki, “1918-ci il oktyabr ayının 23-də Naxçıvan şəhəri Came məscidində Naxçıvan milli komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasın gündəliyində bir çox məsələlərlə yanaşı əsas məsələlərdən biri də Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının yaradılması və milli şüaranın təşkil olunması məsələsi müzakirə edilmişdir (Nax. MR. DA, f. 314: v. 83 – 84).

Beləliklə, 1918-ci il noyabr ayının 3-də mərkəzi İğdır olmaqla Araz-Türk Respublikası quruldu. Naxçıvan rəsmi paytaxt olmasa da, idarəçilik, müdafiə işlərinin əksəriyyəti burada yerləşmişdir.

Az sonra mərkəzi Naxçıvana köçən bu hökumətin hüduqları Eçmiədzin, Uluxanlı, Sərdərabad, Qəmərli, Şərur-Dərələyəz, Ordubad, Naxçıvan, Mehri və Sürməli bölgələrini əhatə edirdi.

1918-1919-cu illərdəki çox mürəkkəb bir dövrdə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Araz-Türk Respublikasının qısa müddətli fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin sonrakı taleyi və gələcəyi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

1918-ci ilin noyabr ayında ingilis-amerika qoşunları İstanbula, yunanlar isə Anadoluya soxulurlar. İmperialist təcavüzkarlığına qarşı Mustafa Kamal paşanın başçılığı altında Türkiyədə istiqlaliyyət uğrunda müharibə başlandıqından türk qoşunları Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan ərazisindən çəkilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, yəni 1918 – 1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır.

Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətinin yaranmasının, onların məqsəd və vəzifələrini izah etmək məqsədilə Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yaşayan şəhər və qəzalarına nümayəndə heyətləri göndərmək qərara alınır.

O vaxt Naxçıvan qəzasına da nümayəndə göndərilmişdir. Azərbaycandan Naxçıvana göndərilmiş nümayəndələr içərisində Mirabbas Bağirovun Naxçıvan səfəri haqqında arxiv sənədlərində geniş məruzəsi vardır. Aşağıda həmin məruzədən bəzi sətirlər verilmişdir:

Mirabbas Bağirov 24 yanvar 1919-cu il tarixli məruzəsində yazır ki, “mən Naxçıvana göndərilərkən Gəncədə hərbi nazirlik tərəfindən 1 alay komandiri (polkovnik) və 11 nəfər zabit nümayəndə mənimlə yola düşdük. Onlara əmr edilmişdir ki, yolu elə getsinlər ki, bilinməsin. Biz Karyaginə (Cəbrayıl) gəldik. Yollar ermənilər tərəfindən tutulduğundan, İrana keçərək orada Qəhrəman xanla, Uzan kəndində Tağı xan və Əsədulla xanla görüşdük. Onlar bizə hörmət və ehtiram göstərirdilər. Onlara Azərbaycan Respublikasının yaranmasından danışdıq. Yolüstü Ordubada məktub göndərdim və bildirdim ki, nə üçün gəlmişəm. Araz çayını keçib gördük ki, hazır atlar vardır və bizi qarşılamağa adam gəlmişdir.

Bizi Ordubad əhli çox təntənə ilə qarşıladılar. Nümayəndələr gəlməklərinin səbəbini onlara çatdırmaqla Azərbaycan Respublikasının yaranmasının tarixini izah etdilər.

Ordubad Milli Şurası, İcraiyyə Komitəsi və Naxçıvandan təyin olunmuş komandanı ilə idarə olunurdu. Ordubad Milli Şurası nümayəndələrə protokol təqdim edərək Azərbaycana birləşmələrini arzuladıqlarını bildirdilər. Ordubada gələndən beş gün sonra Culfaya çıxdıq, ordanda qatarla Naxçıvana gəldik.

Naxçıvanda bizi çox təntənəli qarşıladılar. Fevral ayının 22-si saat 12-də bizə çatdırdılar ki, ingilis generalı bizi rəsmi görüşdə gözləyir. Mən, polkovnik və generalın yavəri onun qəbuluna getdik. General öz köməkçisi və tərcüməçisi ilə oturmuşdu. Orada eyni zamanda yerli hakimiyyətin

sədri (Araz-Türk Respublikasının – F. C., İ. K) Cəfərqulu xan və onun oğlu hərbi komandan Kəlbah xan da var idi.

General soruşdu ki, nə məqsədlə gəlmişik? Mənimlə görüşə gedən polkovnik izah etdi ki, yerli əhalinin arzusu və hərbi işlərin təşkili ilə əlaqədar, həmçinin Azərbaycan Milli Şurasının göndərişi ilə gəlmişik.

General cavab verdi ki, bu ərazi hələ Azərbaycanın tərkibinə daxil olan hissə deyil və onun kimə məxsus olacağı da hələ məlum deyil. İndi bura İngiltərənin general qubernatorluğudur. Azərbaycan hökumətinin bura adam göndərməyə ixtiyarı yoxdur. Mən sizə qonaq kimi baxıram, qonaq kimi gəlmisiniz, qonaq kimi də gedə bilərsiniz. Mən generalın icazəsi ilə danışmağa başladım. Mən bütün Avropa xalqları tərəfindən, xüsusi ilə ingilislər tərəfindən tanınmış və qəbul edilmiş kiçik xalqların öz taleyini müəyyən etmək prinsiplərini izah etdim. Məlumat verdim ki, yerli əhali, eləcə də bütün müsəlmanlar Azərbaycana hüsnü-rəğbət bəsləyir.

Mən qeyd etdim ki, cənab general İngiltərənin alicənab nümayəndələrindən biri kimi yerli əhalinin arzusunu həyata keçirəcəyinə inanırıq və ümid edirik.

General-qubernator söz verdi ki, bu barədə Tiflisə yazmalıdır və bunun üçün nümayəndələrin adlarını soruşub qeyd elədi, fevralın 23-də məsciddə xalqın yığınağı keçirildi. Orada hökumət üzvləri də iştirak edirdilər. Nümayəndələr 20 fevralda təntənəli ziyafətdə nə barədə danışmışdırlarsa, burada da o barədə (Azərbaycana birləşmək – F.C., İ.K) danışdılar. Xalq onları alqışlarla qarşıladı və yekdilliklə Azərbaycana birləşmələrini bildirərək xahiş etdilər ki, öz məmurlarını göndərsinlər (Nax. MR. DA, f. 314: v. 83).

1918-ci il iyun ayının 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabr ayının 16-da Bakıda öz işini yenidən bərpa edir. İclasda çıxış edən Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski Milli Şura üzvlərinə müraciət edərək bildirdi ki, hökumətin müəssisələr məclisini çağırmaq üçün hazırlıq işinə vaxtı çatmadığından Milli Şura bu işi öz üzərinə götürsün. Milli Şura bu təklif ilə razılaşır. Noyabrın 19-da Milli Şuranın M.Ə.Rəsulzadənin sədirliyi ilə keçən iclası 120 nəfərdən ibarət Parlament yaratmaq haqqında Azərbaycan hökuməti tərəfindən təqdim olunmuş qanun layihəsini qəbul edir. Milli Şura adından onun sədri tərəfindən imzalanmış “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciətnaməsi hazırlanır.

Müraciətnamədən görüldüyü kimi, Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabr ayının 3-nə təyin olunmuşdur. Lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni milli şuraları bu ərəfədə Bakıya gəlmiş general Tomsondan istifadə edərək Azərbaycan Parlamentinin açılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. General Tomasla aparılmış danışıqlarla əlaqədar və qəzalardan bütün deputatların vaxtında Bakıya gələ bilməməsini nəzərə alaraq parlamentin ilk iclasının açılışı dekabr ayının 7-nə keçirilir. Həmin gün gündüz saat 10-da H.Z.Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında Azərbaycan parlamentinin ilk iclası təntənəli surətdə açıldı. Parlamentin iclasında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləyir. O deyir: “Bizim qaldırdığımız bayrağın üç rəngi: türk milli mədəniyyətinin, müsəlman sivilizasiyasının və müasir Avropa demokratik əsaslarının simvoludur. Bir daha qalxan bayraq bir daha enməz!”

1919-cu ilin mart ayının 21-də Novruz bayramı günündə erməni daşnak qoşunları böyük qüvvə ilə Naxçıvan torpaqlarına basqın etdilər, bu vaxt ingilis-Amerika qoşun nümayəndələri də onlara kömək edirdilər.

Naxçıvana göndərilən ingilis qoşunları Noraşen, Şahtaxtı, Naxçıvan, Culfa dəmiryol stansiyasında və Şərur-Dərələyəz şosse yolunda yerləşdirilmişdir. Onların Naxçıvana gəlişinin əsas məqsədi Naxçıvanı “bitərəf zona” elan edib Ermənistan hakimiyyətinə vermək idi.

1918-ci və 1919-cu ilin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan bölgəsində erməni daşnakları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı edilən soyqırımı, qaçqınlar və ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı Azərbaycan hökumətinə məlumat vermək üçün Bakıya nümayəndə heyəti göndərilir. Göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibində Hüseyn Cavid də var idi (Nax. MR. DA, f. 314: v. 68 – 69). Nümayəndə heyətinin məlumatını alan Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski 3 aprel 1919-cu il tarixdə Tiflisdəki müttəfiq qüvvələri komandanı general Tomsona məktub

göndərir. Həmin məktubda F.X.Xoyski yazırdı: “İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin xahişini nəzərə alaraq, hökumətimiz vəziyyətləri çox ağır olan ermənilərlə toqquşmalar zamanı zərər çəkmiş qaçqınların ehtiyacını ödəmək üçün 1 min manat ayrılmasını qərara alır.

Həmin 1 min manatı təyinat yerinə çatdırmaq və qaçqınlara kömək etmək üçün onların vəziyyəti barədə ətraflı məlumat toplaması məqsədilə hökumətimiz tərəfindən Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Millislan rayonlarına Teymur bəy Makiniski, Rauf bəy İsmailov və doktor Qənizadə tərkibli nümayəndə heyəti göndərməsi qərara alınır.

Hökumət nümayəndə heyəti ilə birlikdə müsəlman qaçqınlarının vəziyyəti barəsində hökuməti xəbərdar etmək məqsədilə Bakıya gəlmiş, həmin rayonların müsəlman əhalisinin nümayəndələri Bəşir Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafov, Bəhram xan Naxçıvanski Naxçıvana qayıdır.

Bunları Sizə çatdıraraq Siz Həzrətlərdən xahiş edirəm ki, aşağıdakı təlimatları verəsiniz: 1) Nümayəndə heyətinin həmin rayonlara maneəsiz getməsi və qayıtması haqqında; 2) İngilis əsgərlərinin onları yolda mühafizə etməsi haqqında; 3) Onlara köməklik etmək məqsədilə onların yerlərdəki ingilis hökumətinin adına məktubla təhciz olunması haqqında.

Fürsətdən istifadə edib, Sizə öz hörmətimi bildirirəm F.X.Xoyski” (Nax. MR.DA, f. 314: v. 68-69).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda siyasi hadisələrdən biri də ingilislərin 1919-cu ildə Naxçıvanın “bitərəf zona” elan etməsidir. Belə ki, qeyd eldiyimiz kimi, 1919-cu ilin əvvəllərində ingilis imperialistləri Naxçıvanı “bitərəf zona” elan edib daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə vermək məqsədilə Naxçıvan qəzasına gəlmişlər.

1919-cu ilin aprel ayında Ermənistanda ingilis və amerikalıların fəaliyyətdə olan ali komissarı Vilyam Haskel Naxçıvanı “bitərəf zona” elan edib daşnak hökumətinin tabeliyinə verilməsini icra etməyə başlayır və Naxçıvana ingilis və erməni daşnak qoşunu yeridilir. Erməni hökumətinin nümayəndəsi Varşamyan Naxçıvana qubernator təyin edilir.

Naxçıvana gələn ingilis generalı E.Devi 1919-ci il may ayının 5-də Naxçıvan və Şərur qəzalarında yaşayan müsəlmanları yığib mitinq keçirir və bildirir ki, müsəlmanlar Ermənistan hökumətinin rəhbərliyinə tabe olmalıdırlar.

General E.Devinin irəli sürdüyü bu təklifin hərtərəfli təhlilindən sonra şəhərin nüfuzlu adamlarından olan Hacı Həsənli mitinqdə çıxış edərək demişdir: “Mən şəhər əhalisi adından deyirəm, biz daşnak hakimiyyətini qəbul edib ona tabe olmayacağıq”.

İngilislərin Naxçıvanda yaratdığı ingilis-daşnak hərbi hökuməti əhalinin milli mənliliyini təhqir edir, bir çox demokratik fikirli adamları, hərbi rəisləri həbs edərək Aleksandrapola (indiki Leninokan – F.C., İ.K) və Sevana sürgünə göndərmiş və bir çoxunu mühakiməsiz cəzalandırmışdır.

Azərbaycan xarici işlər naziri Mir Yusif Cəfərovun 8 iyul 1919-cu ildə Ermənistanda Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi M.Təkiniskinin göndərdiyi teleqram bunu bir daha sübut edir. Həmin teleqramda yazılır: “Şərur-Naxçıvan tərəfdə ermənilər repressiyaya başlamış və kütləvi surətdə həbslər etmişlər. Heç bir günahı olmayan görkəmli şəxslərdən Mirzəli bəy Baktaşovu, Əli Səbri Qasımovu, Hüseyn ağa Novruzovu, Cəfər bəy Yerevaniskini, Teymurhəsən Kazımovu həbs edərək Naxçıvandan Aleksandrapola aparmışlar. Hər iki xalqın mənafeyi naminə xahiş edirik ki, günahsız şəxslərin azad olunması haqda tədbir görəsiniz” (Nax. MR. DA, f. 314: v. 186). İngilis-erməni təcavüzkarlarının etdikləri bu cinayətlərə qarşı 1919-cu il iyul ayının ortalarında Naxçıvan şəhərində və Şərur qəzasında üsyan qaldırılır. Üsyan demək olar ki, bütün Naxçıvan qəzasını bürüyür.

İngilislərin Naxçıvanda yaratdığı başda qubernator Varşamyan olmaqla daşnak hərbi hökuməti qovulur. Naxçıvan və Şərurda duran qarnizonlar pərakəndə surətdə Naxçıvan ölkəsini tərk edib qaçır.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, 1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq 1917-ci il iyun ayına kimi başda Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə İrəvan quberniyasında 200-dən artıq,

Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında 50-dən artı müsəlman kəndlərinə basqınlar edilmiş, dağıdılmış, yandırılmış, kənd əhalisinin çoxu öldürülmüş, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər. Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və başqa yerlərdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentinə və hökumətinə göndərilmiş yüzlərlə teleqram, məktub və ərizələrdə daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumat verirdi.

1920-ci ilin mart ayının 21-də Novruz bayramının birinci günündə 1000 nəfərdən ibarət olan erməni silahlı dəstələri Ordubad qəzasının Düyülün, Vənənd, Vəlever, Xanağa, Deksar, Ağrı, Gəncə, Anabad, Əylis, Kilid, Kotam, Varanert, Dizə, Unus kəndlərinə hücum edərək yandırmış, qarət edib əhalinin çox hissəsini qırmış və Ordubad şəhərini mühasirə etmişdir. Ordubadda bir neçə bina yandırılmışdır. Lakin ermənilər şəhərə girə bilməmişdilər. Ordubadlılar yaxşı müdafiə olunaraq ermənilərə böyük itki vermişdilər (Cəfərov, 2009: 28).

1920-ci illərdə erməni daşnakları Şərurda 76 kəndi, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi, Əlincəçay və Gilançav boyunca 80-dən artıq kəndi yerlə-yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışdır (Nax. MR. DA, f. 582: v. 744).

Ümumiyyətlə, ermənilər tərəfindən 1917-1921-ci illərdə İrəvan quberniyasında 220000-dən çox, Zəngəzur qəzasında 200000, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında isə 73727 nəfər azərbaycanlıya vəhşicəsinə soyqırımı etmişlər (Cəfərov, 2005: 66 – 83).

1920-ci il aprel ayında Azərbaycanda vəziyyət gərginləşir. Bu vaxt XI Qızıl Ordu Denekin ordularının qalıqlarını məğlub edərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin şimal sərhəddinə yaxınlaşdı. F.X. Xoyski aprelin 15-də Sovet Rusiyası hökumətinə öz hökuməti adından nota verərək Azərbaycanın təhlükəsizliyindən narahat olduğunu bildirdi. Onun notası cavabsız qalır. Aprelin 27-də XI Qızıl Ordu Azərbaycan şəhərlərinə keçərək Bakıya doğru hərəkət etdi. Bolşeviklərin real surətdə hakimiyyəti ələ almasına imkan yaranır. Elə həmin gün Azərbaycan parlamenti hakimiyyəti bolşeviklərə təslim etmək məsələsini müzakirə edir və son iclasında hakimiyyəti qan tökmədən vermək haqqında qərar qəbul edilir. Həmin qərarla deyilir: “Bu şərtlə bolşeviklərə təslim edilir ki, Azərbaycanı idarə edəcək Sovet hakimiyyəti onun tam istiqlaliyyətini qoruyub saxlasın”.

XI Rus Ordusunun 28-ci diviziyasının 1-ci və 11-ci atlı polkları Kuruşdan, Batabatdan, Biçənək aşırımından, Şahbuzdan, Cəhriddən keçərək 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvana daxil olması və Naxçıvanda inqilab komitəsinin yaradılmasından sonra A.Şadliniskinin təşkil etdiyi “Qırmızı Tabor” və “Naxçıvan polkunun” qəhrəman döyüşçülərinin apardığı mübarizə nəticəsində 1920-ci ilin noyabr ayının axırları və dekabr ayının əvvəllərində Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzaları erməni daşnaklarından demək olar ki, tamamilə təmizlənir.

Nəticə

Aprel işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərinin bir qismini Məhəmmədəmin Rəsulzadə kimi mühacir həyatı yaşamağa məhkum etdi, digər qismini Fətəli xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev kimi erməni terrorunun qurbanına çevirdi, qalanlarını da bolşevizmin amansız repressiyalarına məruz qoydu. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 yanvar tarixdə imzaladığı Sərəncamda deyilirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin ictimai və siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliliyindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahəsində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərindədir”.

Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın ictimai fikir tarixində, Azərbaycan xalqının dövlət suverenliyinin bərpası yolunda layiqli yer tutur.

Ədəbiyyat

1. “Xalq qəzeti”. (11 yanvar 2018). Azərbaycanda “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncam. № 06 (28682).
2. “Borba” qəzeti. (17 avqust 1918). Andranik başlıqlı yazı. № 145.
3. Nax. MR. DA, f. 582, s. 1, iş. 40.
4. Nax. MR. DA, f. 314, s. 5^a, iş. 73.
5. Nax. MR. DA, f. 314, s. 5^a, iş. 71.
6. Nax. MR. DA, f. 314, s. 5^a, iş. 74.
7. Cəfərov, F.A. (2009). Erməni vəhşiliyi. Bakı: Nurlan, 186 s.
8. Cəfərov, F.A. (2005). XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı. “Naxçıvan” jurnalı. Naxçıvan, 178 s.

Göndərilib: 05.04.2024

Qəbul edilib: 19.05.2024